

УДК 330.59:330.526.3:342.72/.73(477)

НОРМАТИВНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ І ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА ГІДНИЙ РІВЕНЬ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ**Чуприна О.О., к.е.н.****Овсієнко О.В., к.е.н.***Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

Метою роботи є дослідження права на гідний або достатній рівень життя як підґрунтя усієї системи соціальних прав та як одного з визначальних критеріїв соціального характеру держави. Зазначено, що важлива характеристика особливості права на гідний рівень життя обумовлена його приналежністю до категорії позитивних прав, тобто таких, які вимагають від держави наявності необхідних ресурсів та здійснення певних додаткових зусиль щодо їх забезпечення. Тому у сучасному світі спостерігається закономірність: чим вище показники соціально-економічного розвитку країн, тим більше ймовірність практичної реалізації та відповідного нормативного закріплення права на гідний рівень життя їх населення. Проведений у статті аналіз міжнародних та національних нормативних актів дозволив зробити висновок, що ситуація з реалізацією соціальних прав в Україні, хоча й є набагато кращою порівняно з найбільш відсталими країнами світу, все ж таки далека від практики найбільш розвинених країн. Доведено, що подолати це відставання можна виключно за наявності відповідного економічного підґрунтя, тобто за умови, що країні вдасться досягнути стабільно високих темпів економічного зростання.

Ключові слова: конституційні права, соціальні права, рівень життя, достатній рівень життя, гідний рівень життя, економічне зростання

UDC 330.59:330.526.3:342.72/.73(477)

INSTITUTIONALIZATION AND PRACTICAL REALIZATION OF THE RIGHT TO A DECENT STANDARD OF LIVING WORLDWIDE AND IN UKRAINE**Chupryna O., PhD in Economics****Ovsiienko O., PhD in Economics***National Law University named after Yaroslav the Wise*

The aim of the work is to study the right to a decent or adequate standard of living as the basis of the social rights system and as one of the most significant criteria of the state's social nature. It is noticed that some important characteristic of the right to a decent standard of living depends on its belonging to the category of positive rights, providing of which requires having necessary resources and making additional efforts

© Чуприна О.О., к.е.н. Овсієнко О.В., к.е.н., 2017

from the state. Therefore, in the modern world there is a pattern: the higher level of social and economic development of a country, the greater possibility of practical realization and institutionalization of the right to a decent standard of living for its people. The analysis of international and national legislation, which was carried out in the article, made it possible to ascertain that the situation with the realization of social rights in Ukraine, although being much better than in the most backward countries, is still far from the practice of the most developed ones. It is proved that there is one possible way of overcoming this gap, which is to acquire a proper economic basis, and this can be done under the circumstances of consistently high rates of economic growth only.

Keywords: constitutional rights, social rights, standard of living, adequate standard of living, decent standard of living, economic growth.

Актуальність проблеми. Кінцевою метою розвитку будь-якої держави має бути забезпечення високого рівня та якості життя її населення. При цьому найважливішим критерієм оцінки рівня розвитку суспільства є спектр прав людини і громадянина, визначених і закріплених законодавчо. Соціально-економічні показники, що дозволяють оцінити реальний поточний рівень життя, також відіграють важливу роль. Але тільки тоді, коли фактичні можливості мешканців країни унормовуються у системі законодавчих актів як невід’ємні права кожного, вони стають остаточною, невіддільною ознакою цього суспільства. Важлива роль у цьому контексті належить правам, закріпленим у Основному законі країни – конституційним правам, серед яких особливе місце посідає право на гідний рівень життя. Таким чином, нормативне закріплення права людини на гідний рівень життя є одночасно значним досягненням суспільства та індикатором високого рівня соціально-економічного розвитку країни, що доводить актуальність теми дослідження.

Аналіз останніх наукових досліджень. Конституційні права людини та громадянина у цілому та право на гідний або достатній рівень життя зокрема стали предметом дослідження багатьох вчених, серед яких І.С. Андрієнко, Д.М. Белов, Ю.М. Бисага, В.С. Журавський, М.С. Комар, Л. В. Кулачок-Тітова, В.В. Мацокін, М.М. Палінчак, В.Ф. Погорілко, Ю.М. Тодика, В.Л. Федоренко та інші [1-7]. Їх численні роботи були присвячені визначенню сутності, властивостей та особливостей реалізації названих прав в Україні та світі. Однак з боку науковців не було приділено гідної уваги вивченню зв'язку між рівнем соціально-

економічного розвитку країни та рівнем реалізації права на гідний рівень життя, що обумовлює необхідність відповідного дослідження.

Метою роботи є визначення місця права на гідний або достатній життєвий рівень в системі основних прав і свобод людини і громадянина, дослідження національної та зарубіжної практики нормативного закріплення прав людини на достатній або гідний рівень життя, а також оцінка зв'язку між рівнем соціально-економічного розвитку країни та реалізацією права людини на достатній життєвий рівень.

Викладення основного матеріалу дослідження. Дотримання конституційних прав і свобод людини та громадянина є основою правової економіки. Спектр цих прав доволі широкий, що обумовлює багатоваріантність їх типології. Одним з найбільш відомих є поділ конституційних прав на громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні та екологічні [2; 7]. Незважаючи на сталість запропонована класифікація конституційних прав є доволі умовною, адже часто ці права перетинаються, з різних боків захищаючи особу в певній ситуації. Так, порушення екологічних прав може водночас порушити економічні, соціальні або навіть особисті права. Іноді також реалізація певного права передбачає необхідність реалізації інших прав.

В цьому контексті особливе положення мають соціальні права людини і громадянина, які можуть бути представлені як сукупність прав, спрямованих на забезпечення задоволення законних потреб і інтересів щодо різноманітних аспектів трудової діяльності та соціального захисту. Так, деталізація соціальних прав, закріплених Конституцією України, дозволяє окремо виділити права на працю, на страйк, на відпочинок, на достатній рівень життя, на соціальний захист, на житло, на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування [7-8]. Особливе місце, що соціальні права посідають у системі основних конституційних прав, зумовлено часом їх виникнення та роллю держави їх у забезпеченні.

1. Час виникнення. Так, за часом виникнення права людини і громадянина поділяються на права першого, другого та третього поколінь. На думку окремих дослідників, права першого покоління (а саме громадянські та політичні), які відображають традиційні ліберальні цінності, вперше були сформульовані під час буржуазних революцій та закріплені у конституціях молодих демократичних держав. Інші зазначають, що зародки цих прав слід шукати значно раніше: в ідеї про

природні права, що виникла за часів Стародавньої Греції, у Великій хартії вільностей, прийнятій у Англії у 1215 році тощо [4; 9, с. 450-451].

Законодавче закріплення конституційних прав другого покоління, яке стало результатом класової боротьби, спрямованої на подолання надмірної соціальної нерівності, датується початком-серединою ХХ століття. В першу чергу йдеться про захист інтересів найманих робітників, зокрема закріплення права на працю та права заробляти нею собі на життя, права на соціальне страхування по старості, у зв'язку з хворобою та інших [4; 9, с. 452]. Протягом подальших років відбувалося кількісне зростання та якісне удосконалення цієї категорії прав, тобто держави гарантували індивідам усе більший спектр соціальних, економічних та культурних прав одночасно із підвищенням соціальних стандартів (наприклад, розмірів мінімальної заробітної плати, пенсії тощо).

Формування третього покоління прав та свобод людини і громадянина, яке відбувається після Другої світової війни, пов'язано з загостренням глобальних проблем та вступом людства в епоху інформатизації (V технологічний уклад). Права третього покоління, на відміну від прав першого та другого поколінь, є не індивідуальними, а колективними. Це, зокрема, права на мир, на безпечне навколишнє середовище, на соціальний і економічний розвиток, на спадщину людства, на міжнародне спілкування тощо [4; 9, с. 453]. Важливо зауважити, що права другого та третього поколінь були закріплені лише у ХХ столітті, тому механізм їх реалізації та захисту є менш досконалим.

2. Роль держави у забезпеченні конституційних прав. Відповідно до ролі держави у їх забезпеченні права людини і громадянина поділяються на негативні і позитивні. Негативні права виражають так звану негативну свободу. Це означає, що держава має забезпечити відсутність примусу та обмежень у реалізації прав і свобод індивідів з боку будь-кого, і передусім її самої. Тобто держава має утримуватися від втручання у сферу особистої свободи людини та не створювати перепон, що обмежують можливості окремих індивідів щодо участі у будь-яких сферах життєдіяльності. До негативних відносять громадянські та політичні права. Вони складають основу індивідуальної свободи людини. Їх вважають абсолютними, адже їх реалізація не вимагає від держави

значних ресурсних витрат і тому не залежить від рівня соціально-економічного розвитку країни.

Позитивні права, навпаки, неможливо реалізувати без активної забезпечувальної діяльності з боку держави. Соціальні права відносяться саме до цієї категорії. Для їх реалізації держава повинна мати достатньо матеріальних, людських та інформаційних ресурсів, створити відповідне інституційне середовище. Це стає можливим тільки за умов доволі високого рівня економічного розвитку країни. Саме тому позитивні права з'являються пізніше за негативні. У наукових колах триває дискусія щодо доцільності їх впровадження у країнах, рівень економічного розвитку яких недостатньо високий. Так, зокрема, Каас Санстейн вважав, що закріплення соціальних прав на конституційному рівні, і особливо для країн з перехідною економікою, може завдати шкоди праву приватної власності, а також самому економічному розвитку держави та суспільства. Закріплення ж соціальних прав у конституції і, як наслідок, покладання на державу обов'язку щодо надання соціальних послуг людині, прирікає відносно бідні країни або на стагнацію і навіть економічний крах, або на повне ігнорування конституційних норм. Якщо в конституцію намагатися включити всі основні права і свободи – вона ризикує перетворитися на клаптик паперу, що нічого не значить [6, с. 151].

Зі сказаного витікає ще одна важлива особливість соціальних прав, а саме: їх конституційне закріплення. Якщо воно носить реальний, а не декларативний характер, це свідчить про високий рівень соціально-економічного розвитку країни, адже першого можна досягнути виключно на основі можливостей, які з'являються у наслідок другого.

Чільне місце серед соціальних прав посідає право на достатній рівень життя. Адже, як зазначає В. В. Мацокін, право на достатній рівень життя аналізується як інтегруюче та узагальнююче щодо усієї системи соціальних прав, яке, з одного боку, об'єднує усі соціальні права, а з другого – виступає одним з визначальних критеріїв соціального характеру української держави в цілому [10]. Схожу думку висловлює М. Комар, стверджуючи, що здатність забезпечити реалізацію гідного існування людини у соціальній державі стає кінцевим критерієм оцінки ефективності або неефективності всієї системи прав людини [3, с. 40].

Характерні особливості права на достатній рівень життя значною мірою визначаються їх належністю групи соціальних прав. Так, соціальні права належать до категорії позитивних, тобто таких які вимагають від держави певних додаткових зусиль щодо їх забезпечення. Саме тому можливості реалізації права на гідний (достатній) рівень життя залежать не тільки від волі держави, а й від кількості та якості наявних у неї ресурсів. У сучасному світі спостерігається закономірність: вищий рівень розвитку країн зазвичай дозволяє реалізувати це право на більш високому рівні. Ця закономірність знайшла своє відображення у міжнародному та національному законодавстві багатьох країн світу.

Право людини на достатній або гідний рівень життя закріплено у численних міжнародних пактах, зокрема у тих, до яких долучилася Україна. У першу чергу йдеться про Європейську соціальну хартію (переглянуту) 1996 року, у першій частині якої серед іншого зазначається: усі працівники мають право на справедливу винагороду, яка забезпечить достатній життєвий рівень для них самих та їхніх сімей; кожна людина має право на захист від бідності та соціального відчуження [11].

Окрім цього у другій частині документу, де деталізується зміст кожного права, визначеного у першій частині, а саме у статті 23, зазначається: «з метою забезпечення ефективного здійснення права осіб похилого віку на соціальний захист Сторони зобов'язуються, самостійно або у співробітництві з громадськими чи приватними організаціями, вживати відповідних заходів або заохочувати відповідні заходи, зокрема, для надання особам похилого віку можливості якомога довше залишатися повноцінними членами суспільства, шляхом забезпечення достатніх ресурсів, які дозволяють їм жити на задовільному рівні і брати активну участь у суспільному, соціальному і культурному житті», а також «надання особам похилого віку можливості вільно обирати спосіб свого життя і незалежно жити у знайомому для них оточенні так довго, як вони забажають і зможуть, шляхом: а) забезпечення житла, пристосованого до їхніх потреб і стану здоров'я, або шляхом надання належної допомоги для реконструкції їхнього житла; б) забезпечення медичного обслуговування та послуг, яких вимагає їхній стан здоров'я» [11].

Практика застосування положень Європейської соціальної хартії дозволяє визначити межу «гідності» заробітку як певного відсотку від

середньої заробітної плати в країні. Раніше вона була встановлена рівні 68 %, сьогодні – складає 60 % від національного середнього заробітку. Особи з заробітною плати, нижчою за встановлену межу мають можливість отримувати соціальні, освітні, податкові та інші пільги. А заробіток, нижчий за 50 % від середнього по країні взагалі вважається несправедливим та суперечить положенням хартії [5].

Однак гідний рівень життя забезпечується не тільки величиною поточних трудових доходів населення, важлива також його захищеність від негативних наслідків соціальних ризиків. В цьому питанні європейські країни також досягли суттєвих успіхів. Так, Європейський кодекс соціального забезпечення (переглянутий) гарантує підтримку держави та встановлює мінімальні соціальні стандарти на випадок хвороби, безробіття, старості, трудового каліцтва, професійної хвороби, материнства, інвалідності, втрати годувальника, утримання дітей [12].

Право на гідній або достатній рівень життя прямо або опосередковано закріплене не тільки у міжнародних угодах, а й у конституціях європейських розвинених країн. Зокрема, у Конституції Італії зазначається, що трудящі мають право на винагороду, яка відповідає якості та кількості їх праці та є достатньою для забезпечення гідного та вільного існування їм та їх родинам. Конституція Бельгії закріплює право її мешканців на життя, яке відповідає людській гідності. У Конституції Португалії міститься положення про право робітників на винагороду, що відповідає кількості та характеру їх праці та забезпечує їм гідне існування, а також на організацію роботи в умовах, які не пригнічують людської гідності та дозволяють найбільш повно розкрити людську особистість. Конституція Нідерландів засвідчує обов'язок держави піклуватися про забезпечення достатнього рівня життя своєму населенню. Конституція Швейцарії захищає право кожної особи на участь у системі соціального захисту: працездатним гарантується можливість покриття витрат на життя у відповідних умовах за рахунок трудових доходів, окрім цього кожна особа є захищеною від економічних наслідків безробіття, нещасного випадку, інвалідності, хвороби, віку, материнства, сирітства і вдовства. Конституцією Фінляндії визначено право людини на обов'язкове соціальне забезпечення та піклування у випадку, якщо вона сама не здатна здобути засоби, необхідні для гідного життя [5].

Право на достатній або гідний рівень життя гарантується не тільки мешканцям розвинених європейських країн. Так, право кожної людини на достатній рівень життя для себе та для своєї родини одночасно з обов'язком держави справедливо розподіляти національний дохід між громадянами закріплене у Арабській хартії прав людини. Мешканці США, що працюють, у відповідності до положень Американської декларації прав і обов'язків людини, мають право на винагороду, що забезпечує достатній для них самих та їх родин рівень життя [5].

У той самий час Африканська хартія прав людини і народів не містить норм щодо права на гідний або достатній рівень життя, що ще раз підтверджує правильність тези про залежність реалізації цього права від рівня економічного розвитку країни.

Конституція України, хоча і містить такі статті як:

1) стаття 46. Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом;

2) стаття 48. Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло, –

тим не менш не гарантує робітникам заробітної плати, яка б дозволяла забезпечити гідний або достатній рівень життя їм та їх сім'ям [8]. І хоча у Законі України «Про оплату праці» та Кодексі законів про працю України зазначено, що [13-14]:

1) розмір заробітної плати працівника за повністю виконану місячну (годинну) норму праці не може бути нижчим за розмір мінімальної заробітної плати;

2) розмір мінімальної заробітної плати визначається з урахуванням потреб працівників та їх сімей, вартісної величини достатнього для забезпечення нормального функціонування організму працездатної людини, збереження її здоров'я набору продуктів харчування, мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості, а також загального рівня середньої заробітної плати,

продуктивності праці та рівня зайнятості. Мінімальна заробітна плата встановлюється у розмірі не нижчому від розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, – про їх конституційне закріплення в Україні не йдеться.

До того ж, як зазначається у [15, с. 62-64], навіть виконуючи функції роботодавця, українська держава штучно обмежує права працівників на вибірковій основі. Йдеться, зокрема, про ігнорування зв'язку між рівнем кваліфікації та зарплатою; недотримання чинного законодавства при визначенні рівня оплати праці для зайнятих у бюджетній сфері [16, с. 118].

Схожа ситуація спостерігається і в інших країнах-учасницях СНД, Конституції яких хоча і декларують права людини на гідний, достатній або задовільний рівень життя, також не містять гарантій щодо відповідного рівня оплати праці [5; 17]. Виключенням є Конституція Білорусі, стаття 42 якої проголошує: «Особам, які працюють за наймом, гарантується справедлива частка винагороди в економічних результатах праці згідно з її кількістю, якістю і громадським значенням, але не нижче рівня, що забезпечує їм і їх сім'ям вільне і гідне існування» [18].

Сказане свідчить, що ситуація з реалізацією соціальних прав в Україні, як і у більшості країн СНД, хоча й є набагато кращою порівняно з найбільш відсталими країнами світу, все ж таки далека від практики найбільш розвинених країн. Більш того, навіть порівняння із власним досвідом попередніх часів свідчить не на користь сучасної України. Так, у 1973 році Українська СРСР ратифікувала Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 року), стаття 7 якого зазначає «Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на справедливі і сприятливі умови праці, включаючи, зокрема винагороду, що забезпечувала б як мінімум усім трудящим ... задовільне існування для них самих та їхніх сімей» [19]. А вже у 2006 році Україна, ратифікуючи Європейську соціальну хартію (переглянуту) (1996 року), не взяла на себе зобов'язання дотримуватися всіх її положень, а чітко визначила перелік пунктів та статей, обов'язкових для виконання. Так, зокрема в Україні не гарантується право, визначене пунктом 1 статті 4 II Частини, а саме право працівників на таку винагороду, яка забезпечує їм і їхнім сім'ям достатній життєвий рівень [20]. Про ратифікацію Європейського кодексу соціального забезпечення (переглянутого)

(1990 року), зважаючи на високий рівень закріплених ним соціальних стандартів на випадок хвороби, безробіття, старості, трудового каліцтва, професійної хвороби, материнства, інвалідності, втрати годувальника, утримання дітей [12], навіть не й йдеться.

Висновок. Таким чином, право на гідний або достатній рівень життя посідає особливе місце у системі прав людини та громадянина, адже є інтегруючим, узагальнюючим щодо усієї системи соціальних прав та виступає одним з визначальних критеріїв соціального характеру держави.

Важлива характерна особливість права на достатній рівень життя визначається його приналежністю до категорії позитивних прав, тобто таких, які вимагають від держави певних додаткових зусиль щодо їх забезпечення. Отже, можливості реалізації права на гідний (достатній) рівень життя залежать не тільки від волі держави, а й від кількості та якості наявних у неї ресурсів. Тому у сучасному світі спостерігається закономірність: чим вище показники соціально-економічного розвитку країн, тим більше ймовірність високого рівня практичної реалізації права на гідний рівень життя їх населення, а також відповідного нормативного закріплення високих соціальних стандартів.

Аналіз міжнародних та національних нормативних актів дозволив зробити висновок, що ситуація з реалізацією соціальних прав в Україні, хоча й є набагато кращою порівняно з найбільш відсталими країнами світу, все ж таки далека від практики найбільш розвинених країн. Більш того, навіть порівняння із власним досвідом попередніх часів свідчить не на користь сучасної України.

Зважаючи на наявність тісного зв'язку між рівнем соціально-економічного розвитку країни та наявністю у держави необхідних ресурсів для забезпечення високих соціальних стандартів, слід зазначити, що перед сучасною Україною стоїть доволі складне, але дуже важливе завдання досягнення високих темпів економічного зростання задля подолання (або принаймні суттєвого скорочення) відставання від провідних країн світу щодо забезпечення гідного рівня життя її населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрієнко, І. С. Достатній життєвий рівень як правова категорія [Текст] / І. С. Андрієнко // Південноукраїнський правничий часопис. – 2015. – № 2. – С. 93-95.

2. Бисага Ю.М. Основні права людини [Електронний ресурс] / Ю.М.Бисага, М. М. Палінчак, Д.М. Белов, М.М. Данканич. – Ужгород, 2003. – 66 с. – Режим доступу : <http://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/5101/1/%D0%9E%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BD%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0.pdf>.
3. Комар, М. С. Право на гідний рівень життя в системі прав людини [Електронний ресурс] / М. С. Комар // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. – 2013. – Вип. 6-2(1). – С. 38-40. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2013_6-2\(1\)__11](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2013_6-2(1)__11).
4. Конституційне право України [Електронний ресурс] : підручник для студентів ВНЗ / За ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – 544 с. – Режим доступу : <http://uristinfo.net/2010-12-18-14-34-28/9-2010-12-18-14-33-20.html>.
5. Кулачок-Тітова, Л. В. Гідний рівень життя як категорія та соціальне право людини [Електронний ресурс] / Л. В. Кулачок-Тітова // Актуальні проблеми юридичної науки на шляху сучасної розбудови держави і суспільства.–Суми : СумДУ,2014.–С.301-305. – Режим доступу : <http://essuir.sumdu.edu.ua/retrieve/79872/social%20rights.pdf>.
6. Мацокін, В. В. Окремі аспекти права громадян України на достатній життєвий рівень у системі основних соціальних прав і свобод людини і громадянина [Електронний ресурс] / В. В. Мацокін // Державне будівництво і місцеве самоврядування – Харків, 2007. – № 14. – С. 148-157. – Режим доступу : https://www.br.com.ua/referats/dysertacii_ta_autoreferaty/76521-12.html.
7. Погорілко, В. Ф. Конституційне право України [Електронний ресурс] : підручник / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко. – 2-ге вид., переробл. та доопр. – К. : Правова єдність : Алерта, 2010. – 432 с. – Режим доступу : http://libfree.com/174435748-pravokonstitutsiyne_pravo_ukrayini_pogorilko_vf.html.
8. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/stru#Stru>.
9. Загальна теорія держави і права [Електронний ресурс] : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів /М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584с. – Режим доступу : http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI_2009/TEorijaDerjav_2009.pdf.
10. Мацокін, В. В. Право громадян України на достатній життєвий рівень [Електронний ресурс] : автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 / В. В. Мацокін ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2008. – 20 с. – Режим доступу : https://www.br.com.ua/referats/dysertacii_ta_autoreferaty/76521-12.html.

11. Європейська соціальна хартія (переглянута) від 03.05.1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_062.
12. Європейський кодекс соціального забезпечення (переглянутий) від 06.11.1990 № ETS N 139 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_651/para0542#o542.
13. Закон України «Про оплату праці» від 24.03.1995 № 108/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80>.
14. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/322-08/para600#n600>
15. Овсієнко, О. В. Держава як джерело нерівності у реалізації соціально-економічних прав в Україні [Текст] / О. В. Овсієнко // Вісник НУ "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія: Економічна теорія та право. – 2014. – № 4. – С. 59-68.
16. Овсієнко, О. В. Держава як джерело асоціальних практик у матеріальному стимулюванні трудової діяльності [Текст] / О. В. Овсієнко, О. О. Чуприна // Бізнес Інформ. – 2012. – № 6. – С. 117-120.
17. Краснов, Є. В. Основні трудові права у зарубіжному законодавстві [Текст] / Є.В. Краснов // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – Вип. 63. – С. 349–356.
18. Конституція Республіки Беларусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/>.
19. Указ Президії Верховної Ради УРСР «Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права» від 19.10.1973 № 2148 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2148-08>.
20. Закон України «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої)» від 14.09.2006 № 137-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/137-16>.